

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, ч. I. Фонетика и морфология. –Москва: Изд-во. АН СССР, 1952.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –Москва: Изд-во. АН. СССР, 1960.
3. Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Тошкент: «Фан», 1980.
4. Ососкова А.С. Лексические диминутивные наименования лица в английском языке № 3 (75) 2021 с. 42. УДК 811.11 DOI: 10.35854/2541-8106-2021-3-39-43.
5. Сайымбетов О. Каракалпак тилинде меншикли адам атларының курамы хэм курылысы. Канд.дис. –Нөкис: 1998.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz tillaridagi erkalash-kichraytirish affiks va affiksoidlarining gender oʻziga xosligi haqida soʻz etiladi. Erkaklar va ayollar ismlarida ishlatiladigan affiks va affiksoidlarining oʻziga xos funksiyalari va xususiyatlari berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о гендерной специфике ласкательно-уменьшительных аффиксов и аффиксоидов в каракалпакском и английском языках. Так же анализируются конкретные функции и характеристики аффиксов и аффиксоидов, используемых в мужских и женских именах.

SUMMARY. The scientific article presents gender specificities of diminutive affixes and affixoids in Karakalpak and English languages. The specific functions and characteristics of affixes and affixoids used in male and female names are also analyzed.

QARAQALPAQ LIRIKASÍNDÁ TUTAS KONTEKSTLI METAFORALAR

(J.Izbasqanov hám B.Genjemuratov dóretiwhiligi misálında)

A.E.Tilegenova – *tayanish doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: lirika, lirik qahramon, badiiy tasvir vositalari, metafora, kontekstli metafora.

Ключевые слова: лирика, лирический герой, тропы, метафора, контекстная метафора.

Key words: lyrics, lyrical hero, tropes, metaphor, contextual metaphor.

Kirisiw. Lirikalıq shıǵarmalarda metaforalar bir sóz yamasa sóz dizbeginiń mánisin astarlap, kúsheytip keliwi menen birge qosıqtıń ideyası, mazmunına qatnaslı bolıp ta, hátte, qosıqtıń ózi de tutas bir mazmundı ańlatıwshı metaforadan quralıwı múmkin. Bunı tutas kontekstli metafora dep atawǵa boladı. Bul metafora qosıq quramındaǵı bir sózdi awıstırıw menen sheklenbey, pútin mazmun hám ideyanı kórkemlep jetkerip beriwde tiykarǵı, sheshiwshi xızmetti atqaradı. Bunday qosıqlar quramında birneshe metaforalar bolıwına qaramastan olar hámmesi tiykarǵı metaforaǵa ǵárezli dóretiledi hám qosıq simvolliq yamasa allegoriyalıq xarakterge iye bolıwı da múmkin.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq poeziyasına 80-jıllar tolıqını menen kirip kelgen bir qatar talant iyeleri ishinde shayırlıq jolı hám stili menen búgingi kúnde ádebiyatımızdıń tulǵalarına aylanǵan J.Izbasqanov hám B.Genjemuratovlar lirikasındaǵı tutas kontekstli metaforalarga tallaw jasadıq.

Shayırlardıń lirikaların izertlew barısında metaforanıń obrazlarǵa, sóz hám sóz dizbekleri, qosıq ataması, pútin mazmunǵa qatnaslı qollanıwların úyrenip, metaforalıq qosıq – qosıqtıń mazmunlıq-logikalıq jaqtan metaforalıq usılda súwretleniw máselesi ayrıqsha diqqatqa ılayıq boldı. J.Izbasqanovtıń “Men – báhármen”, “Men – bir meteorit” qosıqların, B.Genjemuratovtıń “Nókis juwınıp atır”, “Tal haqqında romans”, “Sóz shaqaplarına” sıyaqlı qosıqların misal keltiriwge boladı. J.Izbasqanov dóretiwhiliginde tábiyat, onıń qubılısları, janlı-jansız bólekleri úlken áhmiyetke iye. Ol insan sezimleri, tirishilik filosofiyası, estetikalıq kózqarasların sáwlelendiriwde tábiyat obrazlarınan paydalanıwdı dóretiwhilik jolındaǵı shayırlıq princip etip alǵan. Shayırdıń “Men – báhármen” dep baslanatuǵın qosıǵında:

Men – báhármen.

Qırawlarday tań aldındaǵı

Qaytıw aldındaǵı qáhármen.

Men – báhármen.

On segizge toǵan sulıwday
Álem gúlleytuǵın máhálmen.

Men – tırnalarman.

Quwanıştan seslerim talıp,

Geyde jamǵır bolıp jırlarman... [1:44].

Qosıqta lirikalıq qaharman tábiyattıń bir bólegi sıpatında oǵan sıńısqı, geyde báhár máwsiminiń jıllı lebi, geyde gúller ashılatsuǵın shıraylı máhál, geyde párwazı, sesleri menen aspandı jańǵırtqan tırna, al geyde jawıńǵa aylanadı. Bulardıń barlıǵı jeke turıp ta da metafora bola aladı, biraq bul metaforalardıń hámmesi de báhár obrazı menen birikken, tábiyattıń sulıw máwsimin sáwlelendiriwge xızmet etken sistemalı metaforalar. Tutas kontekstli metaforanıń ózgesheligi de sonda, metaforalardıń sanı qansha bolıwına qaramastan, hámmesi bir ǵana simvolliq obrazǵa ǵárezli bolıwında. Bul jerde báhár simvolliq obraz hám basqa barlıq metaforalar sol báhár obrazın, kórinisi, oǵan tán sıpatlardı, báhár hawasınıń lebin kórkem sáwlelendiriwge xızmet etken. Lirikalıq qaharmanıń maqseti, umtılısları báhár sıyaqlı insanlardıń qálbine jılıw beriw, ishindegi gózzal sezimlerde oyatıw, júreklerge muhabbat hám janlılıq, yosh alıp kiriw. Avtor báhárdıń tábiyiy gózzallıǵı hám tásirinen kelip shıǵıp lirikalıq qaharmanıń gumanistik ideyaların, joqarı estetikalıq sezimlerin sáwlelendiriwde bul simvoldı, metaforalardı utımlı paydalanǵan. Metaforalar, simvol báhár obrazı hám lirikalıq qaharman tiykarında qalıplesken. “Metafora hám simvoldıń tiykarın obraz quraydı. Obraz tiykarǵı mánilik túsiniqlerdiń oshaǵı bolıp, olardıń dúzilisi bir-birinen parıqlanıwshı rejelerdiń óz ara tásirli (organikalıq yamasa dástúriy) – bildiriw usılı (belgilewshi) hám mazmunnan (belgilengen) ibarat. Metafora da, simvol da obrazǵa qatnaslı anıqlanadı” [2:23].

Qosıqtıń pútin mazmunlıq quramınıń simvolliq-metaforalıq usılda súwretleniwli lirikalıq qaharmanıń ishki sezimlerin kórkem súwretlew menen birge avtordıń ideyaların jetkerip beriwde ayrıqsha ról oynaydı, yaǵnıy hám kúshli estetikalıq sezimler, hám ótkir gumanistik pikirler

bir qosıqqa, metaforaǵa jámlenedi. Metaforanıń bunday kúshli sıpatı haqqında N.S.Tifonov Axmatova lirikasındaǵı metaforalar haqqında: “Solay etip metafora qosıqtıń pútin ekinshi yarımın qurawı múmkin, tekstke lirikalıq qaharmanıń hawazınan (sezim, oy-qıyal) tısqarı dawıslardı kirgizedi, lekin dáslep onıń ishki halatına toqtaydı. Bul kompoziciya texnikasını “Jáne shaqıradı meni mǵlgiwge...” qosıǵında kóriwimizge boladı” – deydi [3:17].

B.Genjemuratovtıń “Nókis juwınıp atır” qosıǵı gumanistik ideyalarǵı jetkerip beriw jolında tábiyat obrazınan paydalanıw máselesinde aldınǵı mısaldı esletse de, onnan ádewir parıqlanadı. Qosıqtıń atamasınıń ózi metafora. Qosıqtan úzindi keltireyik:

Juwındırıp atır báhár jańbırı
mramor sawıtlı imaratlardı,
tórt qatar gáp yańlı panel jaylardı,
aeroport –
reaktiv temir qanatlardı,
muńlı Tallardı...

Ruwxım aspanı alaǵada bult:
nawız shaqmaǵında gúnirenedi ol:
demikken keńlikti azada qılıp
muqaddes ot penen tebirenedi ol.

Ruwxımdı shomıldırıp atır bul Báhár –
ruwxım qaytadan tuwılıp atır:
nurılı selde jawrap qayta oyangan
Nókis juwınıp atır... [4:19]

Qosıqta lirikalıq qaharmanıń ruwxıy halatı menen, tábiyiy jawın qubılısı parallel súwretlenip, obyektiv tazalanıw, juwılıw túsiniǵı ruwxıy pákleniw, tazalanıw menen salıstırmalı súwretlenedi. Qosıqtıń lirikalıq syjeti, báhár jamǵırı hám onıń Nókis qalasın jawınları menen shomıldırıwı – hámmesi metaforalıq kontekstti quraydı. Aldınǵı mısaldı bolǵanı sıyaqlı bul qosıqta da báhár obrazı tiykarǵı obrazlardan biri wazıypasın atqarıp tur. Biraq, qosıqtaǵı simvol jawın, báhár jawını. Suwdıń juwıw, ılasıqlardı tazalaw qásiyetinen kelip shıǵıp, shayır onı in-san ruwxın, ishindeǵı ótmish qaldırǵan dártli qaldıqlardı tazalawshı etip sáwlelendirgen. Jawın simvolı avtorıń ideyası hám qosıq mazmunınıń tiykarın belgilep bergen. Bunday sıpatları jaǵınan simvolıń múmkinshilikleri keń. “Simvol, hátte, bir sóz járdeminde de keń mánini jetkizip beriw qábiletine iye bolıp, lirikalıq figuralar arasında bas-qalarınan sezilerli dárejede parıqlanıp turadı [5:8]. Bunda lirikalıq qaharman ruwxınıń tábiyat hádiyesine kóshiwi emes, al jawın tábiyiy ózgesheliklerinen kelip shıǵıp in-san ruwxın tazalawshı etip súwretlew maqseti kórkem metaforanı payda etken. Sonday-aq, qosıqta Nókis metonimiyası da jawın simvolı hám shomılıw metaforasınıń kórkemlik qunın arttırıwǵa xızmet etken. Filosofiyada, dinde tazalawshı sıpatında qaralatuǵın suw, ot sıyaqlı tirishilik elementleri barlıq dáwir ádebiyatında da usı qásiyetleri menen obrazlı súwretlenip kelmekte. Bul sıyaqlı tirishilik elementiniń tábiyiy, estetikalıq, filosofiyalıq túsiniǵı haqqında f.i.k., professor B.Genjemuratov S.Ibragimov lirikasına arnalǵan maqalasında: “Bul qosıq adamnıń (lirikalıq qaharmanıń) tábiyatındaǵı qayta tuwılıw tuwralı. Usı revolyuciyalıq qayta tuwılıw órtke teńeledi. Bul órt adamnıń tábiyatındaǵı jaman qubılıslardı alaslaydı, jaqsı paziyetlerge orın tayarlaydı» dep keltiredi [6:123].

B.Genjemuratovtıń “Sóz shaqaplarına” qosıǵına názer awdarayıq:

Birinshi orınǵa qoyıp atlıqtı,
Sanlıq, sen Sapaǵa qıyanet etpe.
Baslawısh ekenin aytıp shaplıqtı –
Ol

Kóp mánili, mazmunlı Gápke.
Tákábbir Atlıqtı ózgert, Almasıq,
ásirimiz hújdanı – Ráwishine!
Sın Pısıqlawısthan kózi qamasıp
Bas iysin hár Sózdin mánisine! [4:86]

Qosıqta til biliminiń sintaksis hám morfologiya tarawları teoriyası boyınsha sóz shaqapları hám gáp aǵzaları súwretlew obyektı etip alınǵan. Shayır atlıq, almasıq, ráwish, sanlıq, sın pısıqlawısh, kelbetlik, kóp mánili gáp sıyaqlı obrazlardıń hámmesiniń tillik jaqtan anıqlamasın, gápkegi xızmetin esapqa alıp, logikalıq jaqtan durıs obrazlarǵa qoya alǵan. Qosıqtıń metaforalıq ózgesheligi sonda, onı oqıǵan ápiwayı oqıwshı bul tildiń teoriyalıq anıqlaması haqqındaǵı arnaw dep oylawı múmkin, biraq kontekst tolıǵı menen metaforalıq súwretlewden quralǵanı, súwretlew obyektleriniń teoriyalıq, mánilik xızmeti avtor ideyası, sanasındaǵı obrazlar menen logikalıq, kontekstlik jaqtan say keliwi qosıqtıń kórkemligin arttırǵan. Atlıq sóz shaqaplarınıń ishinde birinshisi, jetekshisi, zattıń atın, kim ekenligin ańlatıp keledi, shayırdıń obrazındaǵı atlıq ta baslawshı, jetekshi, máselen, bir jámiyetinń lideri. Biraq qandaydur sıpatları menen ol lirikalıq qaharman názerinde unamsız, lirikalıq qaharman onnan narazı. Qosıqta bastan tap sońına shekem atlıqqa qarsı gúres, atlıqtı jeńiwge, onıń ornın basqası menen almasırıwǵa bolǵan urınıqlar kórinedi. Sın pısıqlawısh, sanlıq, almasıq hámmesi atlıqtı ózgerte aladı, biraq ol iske batılı jetpeytuǵın obrazlar, lirikalıq qaharman olardı atlıqtı ornınan túsiriwge iyermeleydi. Qosıq dawamında:

Qanatlı sózlerge ózimshilik jat.
Jańa forma hám mazmun ańsar kewiller.
Dań saǵan, obrazlı Gápke deputat –
Kelbetlik jasawshı isker Feyiller!

Demek, lirikalıq qaharman kewli jańalıqtı, ózgerislerdi qáleydi, onıń talǵamındaǵı obrazlardı kelbetlik feyildin teoriyalıq sıpatlarına tán, kóp mániliklikti ańlatatuǵın gápber bere aladı. Bul jolda lirikalıq qaharmanıń qálewı de, avtorıń kórkem maqseti de – atlıqtı ózgertiw. Qosıq tutas kontekstli metaforaǵa qurılıwı menen birge, onda allegoriyalıq súwretlew de bar. “Allegoriya – áhmiyetli túsiniq yamasa húkimdi (ideya, maqset) bildiriw ushın qollanılatuǵın awıspalı súwretlew usıllarınıń biri. Óziniń kelip shıǵıwı boyınsha allegoriya ritorikalıq figura bolıp, dáslep mazmunıń jasırın maǵanasın sáwlelendiriw arqalı jetkiziwge qaratılǵan” [7:27]. Qosıqta, mine, usı tiykarǵı máni, obrazlar sóz shaqapları hám gáp aǵzalarına sheberlik penen jasırınǵanın ańlawǵa boladı.

Tutas kontekstli metaforalar lirikalıq shıǵarmanıń kórkem mazmunın ózinde jámlewı, kórkem formaǵa tásirı jaǵınan da shayırdan úlken sheberlikti, izleniwshilikti talap etedi. Biz mısılǵa alǵan shayırlardıń dóretpelerinde metaforalıq súwretlewdiń bul usılına tallaw jasadıq. Tutas kontekstli metaforalar metaforanıń eń qıyın, quramalı, sonıń menen birge kúshli hám logikalıq, semantikalıq birlikler menen quralǵan túri. Metaforanıń bul túri shayırdan tereń pikirler sistemasın, izleniwshilikti, sheberlikti talap etedi, óytkeni qosıqtaǵı hárбір obraz, detal,

kórinisler bir sistemağa túsken halda metaforalıq bayanlawdı, awıspalı pikirdi keltirip shıǵarıwı kerek. Qosıqta usı mánilik, logikalıq tutaslıqıtı qosıq orayındaǵı bir obraz belgilep, metaforalıq súwretlew shınjırın jaratadı.

Juwmaq. J.Izbasqanov hám B.Genjemuratov lirikasında tutas kontekstli metaforalar qosıqtıń pútin mazmunı hám ishki formasına tásir etip, jetekshi kórkem xızmetti atqara alǵan. Bul birinshiden shayırlardıń ishki

talǵamı, dóretiwshilik stili menen baylanıslı. Erkin formada qosıq dóretken bul shayırlardıń obrazdı qosıqtıń oraylıq figurasına aynaldırıp, sol obrazǵa qatnaslı metaforalıq súwretlewdi ǵárezli ete alǵanı, súwretlew obyektlerin (metaforalardı) allegoriyalıq, simvolıq obrazlar (báhár, jawın) menen tutas logikalıq baylanıstırıwı shayırlardıń dóretiwshiligindegi ayrıqsha atap ótiwge ılayıq jetiskenlikleri.

Ádebiyatlar

1. Избасканов Ж. Ақ куслар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2014.
2. См. определения символа разными авторами, приведенные в кн.: Лосев А.Ф. Проблема символа в реалистическом искусстве. –М.: 1970. Теория метафоры. –Москва: «Прогресс», 1990.
3. Трифонова Н.С. Метафора в ранней лирике Анны Ахматовой. автореферат. дисс. на соискание ученой степени кан. фил. наук. –Екатеринбург: 2005.
4. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях. Автореферат. –Ташкент: 1987.
6. Генжемуратов Б. Поэзия – бул илахий дунья... // «Эмиўдэрья», 1991, 11-сан.
7. Литературная энциклопедия. Терминов и понятий. –Москва: НПП «Интелвак», 2001.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq lirikasidagi kontekstli metaforalar J.Izbasqanov va B.Genjemuratov ijodi misolida tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются контекстуальные метафоры в каракалпакской лирической поэзии, рассматриваются примеры, представленные в произведениях Ж.Избасканова и Б.Генжемуратова.

SUMMARY. The article analyzes contextual metaphors in Karakalpak lyric poetry, examining examples presented in J.Izbaskanov and B.Genjemuratov's works.

Ádebiyattanıw

SYUJET POETIKASIDA MIFOLOGIK TALQIN USTUVORLIGI

F.K.Allanazarova – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: hikoya, afsona, zulm, zo'ravonlik, ramz, uyg'unlik, rostlik, qahramon, vosita, jism, syujet, mavjudlik.

Ключевые слова: рассказ, легенда, угнетение, насилие, символ, гармония, истина, персонаж, средство, тело, сюжет, присутствие.

Key words: story, legend, oppression, violence, symbol, harmony, truth, character, means, body, plot, presence.

Insoniyat badiiy tafakkurining taraqqiy etish davridan buyon epik turning eng kichik janrlaridan biri hikoya azim qadriyatlarini o'zida jamlagan barqaror shakl sifatida namoyon bo'lmoqda. Antik yunon madaniyatidan to bugunga qadar hikoyat, hikoya, rivoyat shaklida yashovchanlik kasb etib, inson ijtimoiy-psixologik kayfiyatining muayyan nuqtalarini, jamiyat hayotida tutgan o'zni va maqsadlarini o'zida aks ettirib kelayotgani bilan ahamiyatlidir. Shuni qayd etish zarurki, g'arb adabiy estetik tafakkuri hosilasi o'laroq shakllangan hikoyalar an'ana va noan'ana orasidagi chegarani qorishtirib yuborish hollari ham kuzatildi. Yangi davr boshlab bergan tasvir ekzistensiyalarida bu anchayin turfalandi. Inson shaxsini idrok etish masalalari ranginlashdi. Ramziy metaforik tasvir kolliziyalari bilan to'yintirildi. Mana shu jarayonda insoniy munosabatlar tig'izligi hamda idrok falsafasi o'zgarishlarga duch keldi. Endilikda global dunyo ohanglarini his qilish, nafas olayotgan zamondosh inson kechinmalarini talqin qilish ustuvorlashdi. Maqsad aniq bo'ldi. Yo'ldagi turfa ziddiyatlar qurshovida qolgan bani odam uchun mushkulotlarni yengib o'tish odatiy holga aylandi. Yozuvchilar ana shu oltin o'rtalikni chamalab, talqin boshqaruvini yangiladi. Bularning barchasi – noan'anaviy idrok zamamalarida qorishiq holda yuzaga chiqdi. Shuni aytish lozimki, hikoyada syujet vaqti kompozitsiya vaqti bilan muayyan darajada farqlanadi. Syujetdagi o'sish-o'zgarishlar, olg'a siljishlar, yozuvchi "men"i bilan

payvandlansa, kompozitsiyada asar qahramonlari xarakteri ruhiyatidan kelib chiqqan holda tartiblashadi. Bunday paytda yozuvchining har bir talqinida inson taqdiriga daxldor bo'lgan xususiyatlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir qarashda oddiydek tuyulgan syujetga ega hikoyalarda mifopoetik talqin muayyan boshqaruvni qo'lga oladi. Ramz va mifologiya qorishib, yangi inson obrazini yuzaga chiqishida kalit vazifasini o'tashi tayin.

Adabiyot nazariyasiga oid darsliklarda qayd etilishicha: "Hayotdagi faktlar bilan yozuvchi niyatining uyg'unlashib turib, hikoya asosini tashkil etuvchi voqea va xarakterlar tizmasi syujetdir. Yozuvchi niyatidan kelib chiqib, syujet har xil: oddiy yo murakkab bo'lishi mumkin. Syujet hikoyada bo'lishi shart. Biroq u unday yoki bunday bo'lishi muvaffaqiyatlidir, deb ko'rsatiladigan retsept yo'q. Hikoya syujetining qurilishi uning asosida yotuvchi g'oya va material bilan chambarchas bog'liqdir. Hikoyada syujet ko'pincha tugun, o'sish, kulminatsiya, yechim kabi elementlarga ega bo'lsa-da, har bir hikoyada ularning to'liq ravishda mavjud bo'lishi shart emas. Bu narsa yozuvchi maqsadidan kelib chiqadi. Asar voqeasi yuqoridagi elementlarning biridan ikkinchisiga o'tishi syujet liniyasining harakatini belgilaydi. Syujetga qarashli ekanligini ko'rsatib beruvchi asosiy omillardan biridir" [1:83-84].

Binobarin, mana shu manbaga qo'shimcha tarzda mifopoetik talqin ustuvorlik qilgan hikoyalarda ramz va